

“O‘G‘UZNOMA” DOSTONINING ADABIY-TARIXIY TADQIQI

Karshiyeva Shoxsanam Abdurashidovna

GulDU tayanch doktoranti

Tel. (+99899) 530 0301

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20809250>

Annotatsiya: Maqolada “O‘g‘uznoma”ning xalqimiz badiiy tafakkuri tarixi, uning taraqqiyotida tutgan o‘rni haqida so‘z bordi va unda asarning qadimgi turkiy yozma adabiyotdagi genezesi, yozilish jarayoni, obrazlar tizimi, badiiy xususiyatlarini tadqiq etish alohida bir yo‘nalish ekanligi asoslab beriladi. Shuningdek, dostonning qadimgi turkiy yozma adabiyotimiz tarixidagi tutgan o‘rni va badiiy qiymatiga munosib baho bergan olimlarning adabiy-ilmiy qarashlari haqida ilmiy-nazariy ma’lumotlar berilgan.

Аннотация: В статье говорится о месте эпоса «Огузнома» в истории художественного мышления нашего народа и пути развития. При изучении древнетюркской письменной литературы было отмечено, что изучение генезиса произведения, процесса письма, системы образов, художественных особенностей является отдельным направлением. Обсуждались роль эпоса в истории нашей древнетюркской письменной литературы и литературоведческие взгляды ученых, оценивших его художественную ценность.

Abstract: The article talks about the importance of "Oguznoma" in the history of the artistic thinking of our nation and the progress of development. In the study of ancient Turkish written literature, it was noted that the study of the genesis of the work, the writing process, the system of characters, and artistic features are specific directions. The role of the epic in the history of our ancient Turkish written literature and the literary-scientific views of the scholars who appraised its artistic value were discussed

Kalit so‘zlar: Qadimi turkiy adabiyot, “O‘g‘uznoma”dostoni, Botir tangriqut, qadimgi turkiy adabiyot tadqiqotchilari, fon Dits, X.Ko‘ro‘g‘li, Abdurauf Fitrat, Nasimxon Rahmonov, mifologik motiv, shomonlik mifologiyasi.

Ключевые слова: Древнетюркская литература, эпос «Огузнома», Ботир тангриут, исследователи древнетюркской литературы, фон Дитц, Х. Корогли, Абдурауф Фитрат, Насимхан Рахмонов, мифологический мотив, шаманская мифология.

Key words: Ancient Turkish literature, "Oguznoma" epic, Botirtangriqut, researchers of ancient Turkic literature, fon Dits, Kh. Ko‘ro‘g‘li, Abdurauf Fitrat, Nasimkhan Rahmonov, mythological motives, Shamanic mythology.

Qadimgi turkiy adabiyotda ikkita kitobiy doston bor. Bular “Dada qo‘rqut kitobi” va “O‘g‘uznoma”dir. Turkiy xalqlar tarixida har ikkala asarning ham ahamiyati katta. “O‘g‘uznoma” dostonining o‘rganilishi bizga tilshunoslik, mifologiya va elshunoslik sohasiga oid qimmatli ma’lumotlarni taqdim etish bilan birgalikda bu sohalarda hal etilishi kutilayotgan muammoli savollarga javob bo‘lishi muqarrar. Doston eski uyg‘ur-turk yozuvida bitilgan bo‘lib, uning asl matni Parij milliy kutubxonasida saqlanmoqda. Dostondagi mifologik qatlam, O‘g‘uzning aniq bir geografik muhitdagi faoliyatidan dalolat beradi. Bu esa doston yaralishida urug‘chilik jamiyatidagi mif va afsonalar asos bo‘lganligidan dalolat beradi. Tuzilish jihatidan “O‘g‘uznoma” Kul tigin yodgorligini esga soladi. “O‘g‘uznoma”ning boshlanmasida ham xuddi shunday xususiyat mavjud bo‘lib, urug‘larning hamda turkiy urug‘lardan bo‘lmish Ashin urug‘ining paydo bo‘lishiga oid afsona o‘rtasidagi uyg‘unlik, qadimgi turk davridagi kultlar — daraxt, bo‘ri, osmon kultlarining qadimgi turkiy yodnomalar va “O‘g‘uznoma”dagi umumiyliigi ham mazkur dostonning taraqqiyot yo‘lini belgilaydi. “O‘g‘uznoma” ikki qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismi mifologik qatlamdir. Unga O‘g‘uzning g‘ayritabiiy tug‘ilishi va g‘ayritabiiy ulg‘ayishi, yovuzlikka qarshi kurashishi va yirtqichni o‘ldirishi kabi voqealar kiradi. Ikkinchi qismi esa tarixiy dostonlarga xos voqealardan iboratdir. Bu qismga O‘g‘uzning uylanishi, farzandlarining tug‘ulishi, jang lavhalari va turli mamlakatlarni bosib olishi, o‘g‘illariga o‘z qo‘l ostidagi yurtlarni bo‘lib berishi lavhalari kiradi.

“O‘g‘uznoma”ning o‘rganilishi dastlab nemis olimi fon Dits nomi bilan bog‘lanadi. Olim dostonni 1815-yilda nemis tiliga tarjima qiladi. Shuningdek, “O‘g‘uznoma” dostoni yuzasidan V.Radlov, Rizo Nur, V.Bang, A.M.Shcherbak, X.Ko‘ro‘g‘li, Q.O‘miraliyev, F.Bayat, A.Shomil singari taniqli olimlar tadqiqot ishlari olib borishgan. Turkiy xalqlar madaniy hayoti va adabiy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etuvchi qadimiy bitiklardan biri bo‘lgan “O‘g‘uznoma”ning “O‘g‘uznomalar” orasida tutgan o‘rni haqida olim X.Ko‘ro‘g‘li shunday yozadi: “O‘g‘uznoma” atamasi... dastlab Abu Bakr Abdulloh Oybek ad Davadari (XIV) asarida uchraydi. Rashididdinda qayd etilgan, lekin bizgacha yetib kelmagan nusxa hamda Parij milliy kutubxonasida saqlanayotgan uyg‘ur yozuvidagi “O‘g‘uznoma” ham taxminan o‘sha davrga xosdir”[1, 3].

“O‘g‘uznoma”ning yaratilishi xalqimiz badiiy tafakkuri tarixidagi beqiyos hodisalardan biri hisoblanadi. Shu bois ham asarning genezisi, yozilish jarayoni, obrazlar tizimi, badiiy xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish qadimgi turkiy yozma adabiyotni o‘rganishning alohida yo‘nalishini tashkil etadi. Abdurauf Fitrat, Alibek Rustamov, Aziz Qayumov, Baxtiyor Isabekov, Abdurashid

Abdurahmonov, Muzaffar Mamatqulov singari o'nlab atoqli olimlar qatori Nasimxon Rahmonov ham bu dostonning o'rganilishiga ulkan hissa qo'shgan. "O'g'uznoma"ga qayta-qayta murojaat etib, uning turli xil jihatlarini tadqiq etgan va dostonning qadimgi turkiy yozma adabiyotimiz tarixidagi tutgan o'rni va badiiy qiymatiga munosib baho bergan. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bilimdoni bo'lmish Nasimxon Rahmonov "O'g'uznoma"ning dastlab og'zaki shaklda bo'lganligini aytadi. U Rashididdin Fazlulloh Hamadoniylar va uning "Jome ut-tavorix" asari haqida yozar ekan, unda kitobning birinchi jildida berilgan turkiy qabilalarning kelib chiqishi haqidagi rivoyatlar "O'g'uznoma"dagi rivoyatlar bilan bir xil ekanligini ham qayd etib o'tadi. Garchi "O'g'uznoma" XV asrda uyg'ur yozuvida ko'chirilib kitobat qilingan bo'lsa-da, Rashididdin Fazlulloh Hamadoniylar davrigacha og'zaki shaklda ijro etilib kelinganligini oydinlashtiradi. Olim Rashididdin Fazlulloh Hamadoniylarning tarix va adabiyot oldidagi xizmatlariga to'xtalar ekan, uni turkiy qavmlar tarixini ochib bergan va bu qavmlarning O'g'uzxondan tarqalganligini ilmiy asoslab bergan olim sifatida e'tirof etadi. Olimning o'zi "O'g'uzxonni mil.ol. III asrda Xun tangri qutligini qudratli davlatga aylantirgan Botir tangriqutning prototipi[2, 114]" deb qarashini yozadi. Nasimxon Rahmonov birinchi bo'lib "O'g'uznoma" dostonini qadimgi uyg'ur tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan. Tarjimon bu mas'uliyatli ishni bajarishda, ya'ni uni hozirgi o'zbek adabiy tiliga o'girishda, qadimgi turkiy tilning grammatik qurilishini saqlashga harakat qilgan. Shu boisdan ham unda takror so'z va jumlar nuqson sifatida ko'rinmaydi. Ayrim o'rinlarda muallif so'zning aslini qoldirib qo'ya qoladi. Bu ritmni buzmaslik uchun qilinganligi aniq. Doston matni "O'g'uznoma yoxud O'g'uzxon haqida doston" nomi bilan 1989-yil "Sharq yulduzi" jurnalining 4-sonida bosilib chiqqan. Shunday ekan, olim tomonidan bildirilgan quyidagi fikrlarga diqqat qilaylik: "Turkiy xalqlarning mushtarak yozma obidalari bo'lgan O'rxun Yenisey yodnomalariga oid (eramizning VI-VII asrlari), Mahmud Qoshg'ariylarning (Devon-u lug'atit turk) (XI asr), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" (XI asr) asarlarda ham ezgulik odamzodga hamisha hamroh degan g'oya ilgari surilgan. "O'g'uznoma" ham shu ruhdagi eng yorqin asarlardan biridir" [3, 68].

Shuningdek, olim asardagi obrazlar, voqelar tizimi, motivlar qadimgi turkiy adabiyotga ishora qilishini ta'kidlaydi va qadimgi turk davridan oldin yaratilgan afsonalarni o'rganib, keyingi yozma adabiyotdagi obrazlar bilan "O'g'uznoma"lar o'rtasida faqat o'xshashlik emas, balki uzviy mushtaraklik borligini isbotlaydi. Olim o'z fikrlarida O'g'uzxoqonning urug'iga boshchilik qilgan muqaddas bo'ri haqida ma'lumot beradi va turkiy xalqlardagi ayrim afsonalarga ko'ra qadimgi

turk davrida ulkan nufuzga ega bo'lgan Ashin urug'i avlodlari o'zlarini bo'ridan tarqalgan deb hisoblashlari voqeasini keltirish bilan bu haqidagi o'z fikrlarini dalillaydi. "O'g'uznoma"dagi Tangri obrazi Irq bitigidagi Tangri obrazi bilan o'xshash. Irq bitigida Odam emaklab borib Tangriga uchraydi va undan baxt so'raydi, Tangri baxt bergan va "og'ilingda yilqing bo'lsin, umring uzoq bo'lsin" degan. Bu epizod har ikki asarda ham bir xil.

Nasimxon Rahmonov "O'zbek adabiyoti tarixi" (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha) darsligida "O'g'uznoma"ning o'rganilishi, asardagi mifologik motivlar, uch qavatli odam modeli, tush motivi, rang va inonch- e'tiqod kabi mavzularga batafsil to'xtalib o'tadi va O'g'uzxoqon haqidagi dostonlarni qiyosiy juhatdan tahlil qiladi. O'g'uzxoqonni Sharq adabiyoti tarixida ko'p uchraydigan, ko'p tilga olinadigan tarixiy shaxs va adabiy obraz sifatida talqin etadi. "Jome' ut-tavorix" (Rashiddin Fazlulloh Hamadoni), "To'rt ulus tarixi" (Mirzo Ulug'bek), "Abdullanoma" (Hofiz Tanish Buxoriy), "Shajarai turk" (Abulg'azi Bahodirxon) asarlarida O'g'uzxoqon bilan bog'liq afsonalar uchrashini va bu afsonalar bilan "O'g'uznoma" dostoni o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlarini yaxshi idrok etgan olim bu haqida aniq xulosalar beradi. Yuqorida nomlari sanalgan tarixiy asarlar va "O'g'uznoma" dostonidagi syujet tafovutlari birgina qang urug'ining kelib chiqishi haqidagi rivoyatni solishtirish misolida oydinlashtiriladi. Tarixiy asarlardagi etnologik miqlar bilan doston o'rtasidagi solishtirishlar natijasida olim "...u qadar katta farqlar ko'zga tashlanmaydi. Faqatgina syujetida biroz farqlar mavjudligi ko'rinadi"[4, 122] degan xulosaga keladi. U Eski-uyg'ur turk yozuvidagi "O'g'uznoma" dostonidan Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning "Jome' ut-tavorix" asarida bayon qilingan va O'g'uzxon haqida keltirilgan afsona – voqealari bir-biridan mutlaqo farq qilishini ta'kidlaydi va "Rashiddin Fazlulloh Hamadoni" mavzusida bunga alohida to'xtalib o'tadi. Tadqiqotchining teran tafakkuri orqali anglangan syujet silsilasi keltiriladi va muqoyasa o'z nihoyasiga yetqaziladi.

Nasimxon Rahmonovning "O'g'uznoma"dagi geografik nomlar Buyuk ipak yo'li madaniyati qamrovida" nomli maqolasi "Badiiy adabiyotda nutq va uslub muammolari: Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami" da 2020-yil 25-sentabrda e'lon qilindi. Shuningdek, "Огузنامه" в контексте культурного наследия великого шёлкового пути" (Международный Казахско-Турецкий университетимени Х.А. Ясавиматериалы II-ой Международной конференции. Сентябрь 2020. "Великийшелковый путь – Дорогамира, согласияистабильности" . – С. 226-231) xuddi shu yili nashr etildi. Olim

maqolada toponimika va onomastikaga murojaat qiladi, doston tili va adabiy manbalariga chuqurruq to'xtaladi.

„O'g'uznoma“ dostoni „Sharq mash'ali“ nashriyoti tomonidan 1998-yilda Qosimjon Sodiqov tomonidan ham nashrga tayyorlangan. „O'g'uznoma“ning omma e'tiboriga havola etilishi asar yuzasidan tadqiqotlarning jadallashuviga sabab bo'ldi. Asarni keng kitobxonlar jamoasi ham katta qiziqish bilan mutoala qila boshlagan.

2007-yilda filologiya fanlari nomzodi Baxtiyor Isabekov dostonning tabdilini tayyorlab, alohida kitob holida nashr ettirishga erishdi. Bu esa albatta, tilshunos, adabiyotshunos, tarixshunoslarimiz uchun quvonarli hodisa bo'ldi. „O'zbekiston“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi tomonidan bosilib chiqqan ushbu kitob bugungi kunga qadar turkiy xalqlar tarixi, madaniyati va adabiyotini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kitobda „O'g'uzxon“ning dunyoga kelishi uyg'ur tilida shunday tasvirlanadi: „2. Taqi mundan so'ng sevinch toptilar. 3. Kene kunlardan bir kun Ay qag'annung ko'zi yarip budadi? 4. Erkak o'g'ul tug'urdi“. Ma'nosi: „Kunlardan bir kun Oy xoqonning ko'zi yorib bolaladi, o'g'il tug'di“ [4, 115]. Parchadan anglashilganidek, O'g'uzning tug'ilishi va uni dunyoga keltirgan Oy xoqon timsolida shomonlik adabiyoti ta'sirini sezishimiz mumkin. Oy xoqon timsolida akkad va shumerlar tangrilarining onasi Ishtarni ko'rish mumkin. Bu tangri timsolida onalik urug'idan otalik urug'iga o'tish davri aks etganligini ta'kidlash lozim. Qadimgi turkiylar tasavvuriga ko'ra, Quyosh – erkaklik ibtidosi, Oy – ayollik ibtidosidir. Yoqut tilida „Oy (Ay)“ so'zi yaratmoq, borliqqa keltirmoq ma'nolarini bildiradi. Shunga muvofiq Oy xoqonni „yaratuvchi“ sifatida ham talqin qilish mumkin. Dostondagi quyidagi parchaga diqqat qilaylik: „1. Bu chakda bu yerda bir ulug' o'rmon bor edi. 2. Ko'p muranlar, ko'p o'kuzlar bar erdi. 3. Bunda kelganlar ko'p-ko'p, bunda uchqanlar qush ko'p-ko'p erdi. 4. O'shul o'rmon ichinda beduk bir kiat bar erdi. 5. Yilqilarni, el-kunlarni yer erdi. 6. Bedik yaman bir kik erdi. 7. Berka emgak birla el-kunni basip erdi. 8. O'g'uz qag'an bir eriz, qag'an kishi erdi. 9. Bu qiatni avlamaq tiladi. Kunlardan bir kun avg'a chiqti“ [5, 3].

„1.Yida birla, ya, o'q birla, taqi qilich birla 2. Qalqan birla atladi. Bir bug'u aldi. 3. Shu bug'uni talnung chubuqi birla 4. Ig'achqa bog'ladi ketdi. Andan so'ng erta bo'ldi. 5. Tang erta chaqda keldi. Ko'rdikim qiat 6. Bug'uni alip turar. Kena bir adug' addi 7. Altuntug' belbag'i birla yig'achg'a bog'ladi, ketdi 8. Mundun so'ng erta bo'ldi, tang erta chag'da keldi 9. Ko'rdikim qiat adug'ni alup turar“ [5, 3].

Parchada anglashilganidek, O'g'uz yirtqichni qo'lga tushurish uchun birinchi kuni bug'uni, ikkinchi kuni ayiqni daraxtga bog'lab ketadi. Shundan so'ng

bahaybat yirtqichning ulardan kuchli ekanligi ma'lum bo'ladi. Uchinchi kuni esa O'g'uz yolg'iz o'zi bir daraxtning tagiga o'tirib oladi va olamga yovuzlik urug'ini sochgan ramziy obraz – bahaybat yirtqichni o'ldiradi. O'g'uzning o'rmonda yirtqich bilan kurashuvi ertaklardagi qahramonlarning turli bahaybat hayvonlar, sehrgarlar, dev va ajdarholar bilan kurashi motivini yodga soladi. O'g'uzning o'rmondagi yirtqich bilan kurashuvi shomonlik motiviga borib taqaladi. Bu mifologik motiv sanalib, "Avesto"dagi yovuzlik timsoli bo'lgan Axriman bilan ezgulik timsoli Xurmuzdning kurashini eslatadi. Shuningdek, bu kabi mifologik motivlarni moniylik adabiyotida ham uchratamiz. "Xuastuanift" asarining ibtidosida Xo'rmuzd va Shmnu o'rtasidagi ziddiyat fikrimiz isbotidir. Shu boisdan O'g'uzning o'zi ezgulik timsoli hisoblanadi.

Olim Baxtiyor Isabekov taqdim etgan asar matni 1992-yili uyg'ur yozuvidagi nusxasidan krill yozuviga o'girilgan holda, shuningdek, tilimiz tarixi nuqtai nazaridan tanqidiy qarashlari bilan nashrga tayyorlandi. Baxtiyor Isabekovning turkshunos olim V.V.Radlovning "Qadimgi turki lug'ati"da keltirilgan matn qismi bilan qiyoslanganda tafovutlar kuzatiladi. Shu bois olim bu holatni quyidagicha izohlaydi: "3/3: "Bunda kelganlar ko'p-ko'p" (Radlovda "ko'k" yo'q). 1/8: Ko'klugrak (Radlovda: ko'rukluqrak). 3/5: El ko'plarni (Radlovda: El-kunlarni). 6/5: Tangrini yalbareda erdi. (Radlovda: Tangri Yalbareda erdi) 9/2: Ko'rukluqrak bir qiz erdi (Radlovda: Ko'rukluqrak qiz erdi). 6/6: Yernig el-kuni ani ko'rsa (Radlovda: Yernig yel kuni ko'rsa). 12/1: Yerd yurushun kulan (Radlovda: av yerd yurushun kulan). 12/2: Ko'k kurixon (Radlovda: ko'k qor'ig'an) 16/4: Ko'k tulug'guk (Radlovda: ko'k tulukluk) 17/6: Ko'k yallug' (Radlovda: ko'k challug'). 18/4: Iashunda Itil (Radlovda: O'shanda Itil). 20/8: Baluxni benga saqlan (Radlovda: beluqni bizga saqlan 24/5: Yett, kechdi (Radlovda: Yetti, kesti). 27/9: Qag'ardin sarulmish erdi (Radlovda: Saunmish erdi). 30/7: Yuryit qog'onni bosdi (Radlovda: Chur-chit fog'onni basti). 31/5: Ishay bir chevar (Radlovda: yoqshi/yashqi bir chebar). Biz qaysi birini to'g'riroq deb hisoblasak, o'sha shaklni matnga kiritdik." [5, 3] Bundan tashqari B.Isabekov nusxasida V.V.Radlov foydalangan nusxadagi "ch/j" o'rniga "y" ishlatilishi, -din o'rnida -dan qo'llangan. Olim "O'g'uznoma"ni o'rganish jarayonida ba'zi bir achchiq haqiqatlarga ham to'xtalib o'tadiki, bu bizning ham diqqatimizni tortadi: "Afsuski, turkiy mifologiya bilan bizning mutaxassislarimiz jiddiy shug'ullanmaganligi, mazkur asarni ham tahlil nimarsasiga aylantira olmaganlari bois bo'lsa kerak, aynan mana shu yodgorlik guvohligidan kelib chiqib, bizning idrokimiz – dunyoqarashimiz boshqa qavmlarning (bu o'rinda xitoycha fikrlash haqida gap ketmoqda) qavmlarning dunyoni anglashidan andozalar olgandan ko'ra turk ertaklari o'z xalqining ijodiy

qubbasi mahsulidan ko'ra, begonalardan o'zlashtirilgan (asosan, forslardan) xossalari ko'proq namoyon bo'ladi (V.D.Smirnov. Turetsko-osmenskie skazki, Tyurkologicheskiy sbornik. 1973-yil. 228-bet.) degan iddaoga chidashimizga to'g'ri kelmoqda"[5, 3]. Shuningdek, olim masalaning ikkinchi bir tomoniga ham nazar tashlab "Yuqorida Ko'k, quyida Yer" degan xitoycha dunyoqarashning O'rxun-Enasoy bitiklaridagi ifodasiga chuqurroq e'tibor qilinsa, "yoy", "o'q" kabi ramzlarga turkiylar dunyoqarashi asosida yondashilsa, xitoycha emas, turkiycha qarash mavjudligi namoyon bo'ladi.

Tadqiqotchilar bu asarga shunchaki bir yuksak adabiy obida emas, balki qadimgi turkiy tilning ifoda imkoniyatlarini yaqqol ko'rsatib bera olgan omil sifatida baho beradilar. Dostonning barcha turkiy xalqlar yozma adabiyotining keyingi rivojida muhim o'rin tutganini misollar asosida isbot qiladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baxtiyor Isabek "O'g'uznoma" Toshkent. "O'zbekiston" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2007. –B. 3.
2. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. "Sano-standart". 2017. 114-b.
3. "Sharq yulduzi" jurnalining 4-soni. Toshkent. 1989. 68-b
4. Rahmonov N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. "Sano-standart". 2017. –B. 115, 122.
5. Baxtiyor Isabek "O'g'uznoma" Toshkent. "O'zbekiston" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2007.3-b.